

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 81'367.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.41.1.1>

ПОЗИЦІЙНА ВАРІАТИВНІСТЬ КЛЮЧОВИХ КОМПОНЕНТІВ У РЕЧЕННІ З ПОШИРЮВАЧАМИ

POSITIONAL VARIABILITY OF KEY COMPONENTS IN SENTENCES WITH EXTENDERS

Балаж Ю.І.,

orcid.org/0009-0008-4544-0524*аспірантка кафедри загального та германського мовознавства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

У статті здійснено комплексний функційно-граматичний аналіз позиційної варіативності ключових компонентів у реченні з поширювачами на матеріалі сучасного українського художнього дискурсу. Наше дослідження ґрунтується на засадах функційної граматики, згідно з якою локалізація слів та їхня ключова позиція у реченні розглядаються як маркери тематично-рематичної організації висловлення, що репрезентує текстову метафункцію мови.

Особливу увагу приділено аналізу препозиції, медіальній позиції та постпозиції як позиційним зонам розміщення поширювачів, зокрема темпоральних, локативних, модальних, причинно-наслідкових та оцінних елементів. На конкретних прикладах продемонстровано, як саме ключові слова у складі поширювачів (вербативи, валентні субстантиви, адвербіальні чи ад'єктивні поширювачі) змінюють своє функційне навантаження залежно від позиційної дистрибуції в межах речення.

У межах наукової розвідки визначено структурно-семантичні умови, за яких відбувається інверсія компонентів, що у художньому мовленні виявляється не лише як граматичне явище, а насамперед як інструмент ритмізації, емоційного акцентування та зміщення інформаційного фокусу. Доведено, що синтаксична мобільність поширювачів у реченні виконує не допоміжну, а конструктивну роль у моделюванні смислової структури наративу. З'ясовано, що комунікативний вибір позиції ключових слів є прагматично зумовленим і співвідноситься з авторським наміром, стилістичною домінантою тексту, ритмом та інтонаційною структурою речення. У статті виокремлено типові позиційні моделі поширення в художніх реченнях з аналізом їхньої функційної мотивації. Доведено, що комбінований аналіз позиційної дистрибуції ключових слів у реченні з поширювачами є надважливою умовою для розкриття внутрішньої організації тексту та глибинної комунікативної стратегії автора.

Ключові слова: позиційна дистрибуція, препозиція, постпозиція, структурна інверсія, синтаксична мобільність, медіальна позиція, валентнісна структура.

The article presents a comprehensive functional-grammatical analysis of the positional variability of key components in sentences with expanders, based on the material of contemporary Ukrainian literary discourse. The research is grounded in the theoretical framework of functional grammar, according to which the localization of lexical units and their syntactic positions are viewed as markers of the thematic-rhematic organization of utterances, representing the textual metafunction of language.

Special attention is devoted to the analysis of preposition, medial position, and postposition as positional zones of expander placement, particularly those expressing temporal, locative, modal, causal-consequential, and evaluative meanings. The article demonstrates, through concrete examples, how key words within expanders (including verbatives, valency-bound substantives, adverbial and adjectival modifiers) shift their functional load depending on their positional distribution within the sentence structure.

The study identifies the structural and semantic conditions under which component inversion occurs-highlighting that, in literary language, this phenomenon functions not only grammatically but also as a tool for rhythmization, emotional highlighting, and informational focus shift. It is shown that the syntactic mobility of expanders plays a constructive, rather than auxiliary, role in shaping the semantic architecture of narrative structures. The communicative choice of the position of key lexical units is pragmatically conditioned and correlates with the author's intention, stylistic dominant of the text, rhythmic contour, and intonational structure of the sentence. The paper outlines typical positional models of expander distribution in literary sentences and analyses their functional motivation. It is concluded that the combined analysis of the positional distribution of key words in sentences with expanders is essential for uncovering the internal organization of the text and the deep communicative strategy of the author.

Key words: positional distribution, preposition, postposition, structural inversion, syntactic mobility, medial position, valency structure.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістиці, зокрема у межах функційної граматики, питання позиційної варіативності ключових компонентів набуває особливої актуальності у зв'язку з потребою глибшого розуміння того, як мовна структура реалізує комунікативні наміри мовця. Особливо це стосується поширювачів, здатних суттєво змінювати інформаційну структуру висловлення залежно від своєї позиції. Поняття позиційної дистрибуції поширювачів реченні посідає важливе місце в сучасному мовознавстві та зберігає свою актуальність у контексті міждисциплінарних досліджень комунікативної організації мовлення.

Незважаючи на значну кількість напрацювань у сфері комунікативного та функційного синтаксису, і досі залишається відкритим питання щодо закономірностей розміщення ключових компонентів у препозиційній, медіальній та постпозиційній зонах речення. Відтак аналіз позиційної мобільності поширювачів набуває особливої значущості для подальшого розвитку синтаксичної теорії та комплексного розуміння функційної організації мовлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Аналіз наукової літератури засвідчує стійкий, але фрагментарний інтерес дослідників до проблематики, порушеної в межах нашого дослідження. Окремі аспекти позиційної організації речення, комунікативної дистрибуції ключових компонентів, а також структурної інверсії були предметом розгляду в межах праць українських і зарубіжних мовознавців. У наукових розвідках приділяється увага як формальним ознакам синтаксичної мобільності, так і її функційно-прагматичним проявам у різних типах дискурсу. Водночас питання позиційної динаміки поширювачів у художньому мовленні, їхнього впливу на інформаційну та стилістичну структуру висловлення, а також роль у реалізації текстової метафункції, залишаються недостатньо опрацьованими. Науковий інтерес до окремих проєкцій цієї проблеми простежується в працях таких дослідників, як: О. Воробець [1, с. 51], Н. Гуйванюк [2, с. 2], Н. Костусяк [3, с. 4], О. Кульбабська [4, с. 15], О. Куц [5, с. 150], О. Межов [6, с. 364] та ін. З огляду на різноаспектність підходів, обраних дослідниками для вивчення зазначеної проблематики, у сучасному мовознавстві сформувалося концептуально та методологічно різнорівневе поле наукових напрацювань.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в комплексному функційно-граматичному аналізі позиційної варіативності ключових

компонентів у реченні з поширювачами на матеріалі сучасного українського художнього дискурсу.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

1. Охарактеризувати лінгвістичні підходи до вивчення позиційної варіативності ключових компонентів у реченні з поширювачами у межах функційної граматики.

2. Визначити основні позиційні моделі розміщення поширювачів (препозиція, медіальна позиція, постпозиція) та проаналізувати їхню дистрибуцію на матеріалі сучасних художніх текстів.

3. Розкрити функції ключових слів у межах поширювачів залежно від їхньої позиційної реалізації у реченні.

Виклад основного матеріалу. Як підкреслює О. Воробець, «синтаксична структура речення репрезентується не як лінійна послідовність, а як ієрархічна конфігурація, що формується шляхом поетапної інтеграції залежних одиниць – словоформ, синтагматичних груп та бінарних конструкцій, які розміщуються у межах синтаксичної зони відповідно до своєї функційної віддаленості від предикатного ядра: від центральної позиції до периферійних ділянок» [1, с. 52].

Поділяємо думку О. Межова про те, що «у межах функційного синтаксису вторинна предикатна семантика постає як ключова складова предикативного комплексу, що реалізується через сукупність мікроструктурних одиниць, передусім адverbіальних, атрибутивних та модальних синтаксем, які здійснюють функцію семантичної модифікації предикативного ядра. Ці синтаксеми виявляються на основі інтенційно обумовлених змістових відношень з головною предикативною основою, репрезентуючи різні аспекти дії, стану, модальності, локалізації тощо. Характерною ознакою вторинних предикатів є їхня синтаксична дериваційність, яка зумовлює структурну похідність від повнозначних компонентів складного речення. У функційній перспективі вони функціонують як периферійні модифікатори, що вступають у взаємодію з ядром предикативного комплексу, розширюючи його валентнісну рамку за рахунок периферійних актантів [6, с. 364].

Таким чином, завдяки високій морфо-синтаксичній варіативності, широкому спектру лексико-семантичної реалізації та здатності до позиційної мобільності вторинні предикативні одиниці формують семантично ускладнені конструкції, які значною мірою зумовлюють комунікативну організацію висловлення. Саме тому їхній системний аналіз є невід'ємною складовою побудови функційно орієнтованої синтаксичної

теорії, що охоплює як структурні, так і прагматичні параметри організації речення.

У науковій розвідці позиційну дистрибуцію кваліфікуємо як функціонально зумовлене розміщення ключових компонентів у межах лінійної структури речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі, комунікативного навантаження, актуального членування висловлення та структурно-семантичної організації речення загалом.

Виходячи із наукового доробку Н. Костусяк, вважаємо, що «оцінка синтаксичного потенціалу поширювача в межах мовленнєвого контексту базується на його інтерпретації як відносно автономного синтаксичного елемента, здатного до позиційної мобільності. Такий підхід корелює з позиціями сучасних лінгвістів, які розрізняють два взаємопов'язані рівні синтаксичної самостійності слова: позиційну варіативність та функціонально-синтаксичну автономність. Так, ступінь позиційної мобільності відображає здатність поширювача змінювати свою локалізацію в межах речення, що свідчить про наявність у нього контекстуальної гнучкості [3, с. 9].

Необхідно відзначити, що у функційній граматиці інверсія розглядається як структурно зумовлений механізм реорганізації синтаксичних і семантичних пріоритетів у межах предикативної структури. Такий механізм виконує функцію акцентного перенесення інформаційного фокусу на нетиповий, за нейтральним порядком, компонент речення. Особливу роль у цьому процесі відіграють поширювачі, які, потрапляючи в препозицію до предиката, змінюють комунікативну перспективу висловлення. На нашу думку, така інверсія активує альтернативну точку синтаксичного входу, через яку запускається перцептивна обробка речення реципієнтом. У ситуаціях, коли адвербіальні або модальні синтаксеми займають початкову позицію, вони виконують роль первинного семантичного сигналу, що не лише модифікує зміст предиката, але й переозначає його у прагматичній площині. Розгляньмо речення *Із дна її голосу відлунював розпач* (О. Забужко). Тут можемо спостерігати виразно марковану інверсійну конструкцію, яка ґрунтується на порушенні нейтрального порядку компонентів і винесенні локативного поширювача в початок синтаксичної структури. Така позиційна трансформація супроводжується зміщенням інформаційного акценту: первинною зоною перцепції стає не предикат, а просторовий поширювач, який задає відправну точку для інтерпретації емоційного змісту висловлення. Поширювач *Із дна*, що виступає просторовим маркером, об'єднаний з метафоризованим

образом *її голосу*, утворює локативно-модальний фрейм, у межах якого розпач постає не просто як емоційний стан, а як сенсорна категорія, що має джерело, напрям і форму розгортання. Унаслідок цього інверсований поширювач набуває емоційної сили: він стає носієм семантичного тиску, що передує основному предикативному елементу й активно модифікує його інтерпретацію. Натомість позиція вербатива *відлунював*, що вміщене після розгорнутого поширювача, слугує завершальною опорною точкою предикативної структури, до якої реципієнт приходять уже з певною контекстуальною налаштованістю. Отже, відбувається зміщення синтаксичної домінанти з ядра на периферію, що має функційно мотивований характер і виконує роль інтерпретативного сигналу, тобто ключа до розуміння психоемоційного напруження, вираженого в реченні.

Варто зазначити, що у реченні поширювачі можуть займати препозиційну, медіальну або постпозиційну позицію щодо ядра предикативної структури. Їхнє розміщення, хоча й не змінює валентнісну структуру вербатива, проте істотно впливає на розподіл інформаційних акцентів та інтерпретацію речення в контексті.

Так, препозитивне розташування поширювачів виконує важливу організувальну функцію в синтаксичній структурі речення. Адвербіативні чи об'єктні компоненти, винесені у препозицію, зазвичай виконують роль теми, задаючи напрямок інтерпретації інформації. Розгляньмо речення *Перед обідом до неї в гості зайшов Андрій* (Н. Гурницька). Тут препозитивна структура *перед обідом* виконує функцію темпорального поширювача, розташованого у початковій позиції щодо предикатного ядра *зайшов Андрій*. Із погляду функційної граматики, таке позиціонування цього компонента зумовлене комунікативною інтенцією актуалізувати часову рамку ситуації перед предикатною частиною, що дозволяє адресату одразу інтерпретувати умови реалізації дії. Зауважуємо, що поширювач *перед обідом* у препозиції не лише тематизує часову координату, а й формує контекстуальне передбачення щодо змісту основної події, реалізуючи структуру темо-рематичного прогресування. Крім того, препозитивне розміщення такого компонента корелює з прагматичною стратегією фреймування події, тобто виокремленням референтного часу як значущого передумовного чинника, що сприяє когнітивному структуруванню висловлення. Варто підкреслити, що у реченні наявні ще поширювачі, як-от: *до неї* та *в гості*, розташовані в медіальній позиції – між препозитив-

ним темпоральним поширювачем *перед обідом* і предикатним ядром *зайшов Андрій*. Так поширювальний компонент *до неї* указує на просторову спрямованість дії: йдеться не просто про фізичний рух, а про його кінцеву точку, яка водночас є референтною особою, залученою у подієвий простір. Поширювач *неї* актуалізує образ учасниці ситуації, до якої скеровується дія, а поширювач *до* формує вектор руху. У мовленні це типовий спосіб окреслити адресатну функцію, близьку до семантики дативу, однак оформлену аналітично, через прийменниковий зворот. Компонент *до неї* розширює предикатне ядро *зайшов*, додаючи йому просторово-адресатного змісту, що уможливорює повнішу реконструкцію ситуації з погляду дії та її орієнтації.

На відміну від попереднього поширювача, *в гості* не вказує на простір як такий, а радше на мету візиту, його соціальну мотивацію. Цей компонент задає контекст наміру, пояснює, з якою інтенцією суб'єкт увійшов у певний простір. Вислів *в гості* не можна розглядати як буквально місце, тобто йдеться про стереотипну ситуацію візиту, закріплену в національній мовній картині світу. Через це *в гості* виконує роль модифікатора прагматичної мети, додаючи до вербатива *зайшов* відтінок неутилітарного, соціально-спрямованого змісту. Такий поширювач особливо важливий у висловленнях, де мовцеві йдеться не просто про фізичний рух, а про встановлення або підтримання соціального контакту.

Таким чином, у медіальній позиції обидва поширювачі формують інтонаційно й змістово зв'язну синтагму, де просторово-адресна інформація й соціальна мета подаються поруч, що є типовим для живого мовлення. Незважаючи на те, що вони стоять поруч, ці компоненти не є єдиним поширювачем: кожен відповідає за окремий аспект предикатної ситуації – один (*до неї*) за рух, другий (*в гості*) за намір. Разом вони моделюють багатшарову структуру події, у якій відбувається переміщення до конкретної особи з конкретною соціальною метою. Це особливо характерно для українського художнього дискурсу, в якому часто актуалізується як прагматичний підтекст, так і емоційно-комунікативна тональність ситуації.

Медіальна локалізація поширювачів часто виконує функцію розчленування предикатного ядра або уточнення семантики дії. Таке розміщення, як правило, виконує роль експресивного маркера або ритмічного акценту. Наприклад: *Він, мовби мимохідь, зупинився біля вікна* (О. Забужко). У цьому прикладі реалізовано медіальне розташування модифікаційного поши-

рювача *мовби мимохідь*, який виконує функцію адвербіативної вставки з модальною семантикою. Із позицій функційної граматики, подібна інтрапозиція є результатом прагматичної актуалізації певного фрагмента висловлення, що не змінює валентної структури предиката, але істотно модифікує його семантичну перспективу. У цьому контексті медіальний поширювач виконує метатекстову функцію, реалізуючи внутрішній коментар мовця щодо характеру дії, її спонтанності та неафішованості. Такий розподіл синтаксичних зон є типовим для комунікативно гнучких структур, де автор прагне вплинути не лише на раціональне, а й на емоційне сприйняття події. Медіальна позиція дозволяє цьому модифікатору інтегруватися у предикативну основу без порушення її формально-граматичної цілісності, забезпечуючи при цьому прагмасемантичну насиченість висловлення. Так, семантично, *мовби мимохідь* імплікує неявну установку персонажа на прихованість або символічність дії, що відповідає когнітивному принципу концептуального послаблення інтенції, часто характерному для художнього дискурсу.

Необхідно додати, що інший поширювач *біля вікна* знаходиться у постпозиції. Це звичне, «спокійне» місце для таких компонентів. У цьому випадку вся увага читача спочатку зосереджена на дії (*зупинився*), і лише потім подається інформація про місце, де це сталося. Такий порядок не напружує сприйняття, не зрушує інтонацію, а навпаки – створює плавний ритм оповіді. Постпозиція тут діє як логічне завершення події: ніби після того, як ми уявили, що герой зупинився, ми вже бачимо, де саме. Це підсилює кінематографічний ефект, тобто дія розгортається поступово, з послідовною візуалізацією. Отже, як бачимо у цьому реченні реалізовано два поширювачі з різним позиційним і функційним статусом: медіальний (*мовби мимохідь*) та постпозиційний (*біля вікна*). Поширювач *мовби мимохідь* розташований у медіальній позиції, що дозволяє йому інтегруватися в центр предикативної структури й забарвлювати саму дію, надаючи їй відтінку неочевидності, спонтанності. Його роль – модальна, оцінно-характеризувальна.

Натомість поширювач *біля вікна* займає постпозицію й виконує локативну функцію, уточнюючи просторові параметри дії. Він не впливає на спосіб реалізації предиката, а лише доповнює подієвий каркас, формуючи топографічний фон. Таким чином, медіальний поширювач модифікує характер дії, а постпозиційний – місце її реалізації, і саме завдяки поєднанню цих двох поширювачів речення набуває психологічної глибини й зорової виразності.

Постпозиційне розташування модифікаторів корелює з рематичним навантаженням і є типовим засобом фокусування уваги на уточнюючих діях. Проаналізуємо речення *Вона мовчки стояла – під старою грушею, що пережила три війни* (М. Матіос). У поданому реченні реалізовано поствербальне розташування локативного поширювача *під старою грушею*, який стоїть після предикатного ядра *мовчки стояла*. Це розміщення є типологічним прикладом постпозиції, що з погляду функційної граматики має низку структурних і комунікативно-семантичних наслідків. Передусім, локативний поширювач, винесений в постпозицію, виконує функцію рематичного завершення. Він не лише конкретизує просторову координату події, а й слугує прагматичною кульмінацією висловлення, в якій накопичується ключове емоційно-смісловне навантаження. Постпозиційне оформлення з паузальною інтонацією (зафіксованою в письмі через тире) посилює контрастність структурних частин речення, вказуючи на інтонаційно-смісловне домінування постпозиційного компонента. Підкреслюємо, що семантична актуалізація в постпозиції є наслідком комунікативної настанови мовця завершити повідомлення найістотнішою для інтерпретації локацією, а також емоційно акцентувати контекст (дерево як символ пам'яті, пережитої історії). Варто додати, що синтаксична мобільність локативного модифікатора у цій конструкції демонструє, що саме постпозиція в художньому дискурсі часто виконує стилістичну функцію уповільнення темпу повідомлення та створення образного обрамлення ситуації.

Таким чином, у граматиці позиційна варіативність компонентів не є маргіальною, а становить інтегральну частину інформаційної та семантичної організації речення. Як бачимо, препозитивна позиція реалізує переважно тематичну функцію, медіальна – функцію комунікативного акцентування або емоційного маркування, а постпозиція – рематичне завершення.

Висновки. Отже, у межах нашого дослідження встановлено, що позиційна варіативність ключових компонентів у реченні з поширювачами відіграє важливу роль у формуванні функційно-комунікативної організації висловлення. Проаналізовані моделі дистрибуції синтаксичних компонентів засвідчили тісний зв'язок між позиційним розміщенням поширювачів і тематично-рематичним членуванням, інтонаційним оформленням та прагматичним змістом мовлення. Встановлено, що поширювачі, залежно від своєї позиції в реченні (препозиція, медіальна зона, постпозиція), набувають різного функційного статусу, виконуючи роль тематичних ініціаторів, фокусних елементів або засобів рематичного підсилення. Таким чином, синтаксична мобільність поширювачів постає як не лише граматично допустимий, а функційно вмотивований феномен, що активно бере участь у текстоорганізаційних процесах. Перспективи подальших досліджень вбачаються у напрямі розширення функційно-граматичного аналізу позиційної дистрибуції поширювачів у різних дискурсивних практиках, типологізації позиційних моделей та залучення корпусних даних для верифікації структурно-семантичних закономірностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воробець О. Д. Поширювачі семантичної моделі речення через призму теорії словесності О. О. Потебні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. Вип. 74. 2016. С. 51–55.
2. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. Чернівці: Рута, 1999. 336 с.
3. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.
4. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні: монографія. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2011. 672 с.
5. Куц О. В. Детермінантні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. Вип. 4. Київ, 2008. С. 150–155.
6. Межов О. Г. Позиційні варіанти вторинних предикатів у структурі простого речення. *Наукові записки Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки*. Вип. 105. Кіровоград, 2012. С. 364–368.
7. Корпус української мови. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx> (дата звернення: 22.05.2025).